

Notas sobre a toponimia menor do concello de Sobrado na época medieval: casais, paisaxes e vereas no camiño a Compostela

Xosé Manuel Sánchez Rei

Universidade da Coruña - Grupo ILLA

ORCID: 0000-0002-0763-9793

Resumo: Desde os primordios da historia, a zona de Sobrado caracterizouse por ser unha terra en que confluíron diversas vías de comunicación. Na Alta Idade Media, após a fundación do mosteiro de Sobrado e desde o descubrimento do suposto sepulcro de Santiago Zebedeo “O Maior” nos inicios do século IX no occidente do reino galego, a vila e o cenobio van converterse en receptores de peregrinos e peregrinas. No presente texto ocupámonos das paisaxes, lugares e dos seus nomes que, presumibelmente, aquelas xentes viaxeiras atopaban cando atravesaban a terra do condado de Présaras cara a Compostela ou cara a outros destinos.

Abstract: Since the beginning of history, the Sobrado area was a land where different routes of communication converged. In the Early Middle Ages, after the creation of the Sobrado monastery and from the discovery of Santiago Zebedeo’s (“The Eldest”) supposed sepulchre in the early 9th century in the western part of the Galician kingdom, the town and the monastery received pilgrims. In this work, I examine the landscapes, places and their names which, presumably, those travellers found when they were crossing the lands of the Présaras area towards Compostela or other destinations.

Palabras chave: Lingua galega, Idade Media, Sobrado dos Monxes, toponimia, vellas vías de comunicación.

Key words: Galician, Middle Ages, Sobrado dos Monxes, toponymy, old roads.

* Este traballo insírese no proxecto de investigación de ámbito ministerial PGC2018-093928-B-I00. Agradecemos a axuda de Antón Lago pola localización e identificación de topónimos e pola cesión desinteresada de documentos privados da súa familia. O agradecemento encamiñase igualmente a Francisco José Sánchez, María Dolores Sánchez e Juan Quintela, pola dispoñibilidade na procura de vellos nomes de lugar. Ao paso, desexamos manifestar a nosa gratitude a Manuel Ferreiro (UDC), que nos aclarou dúbidas etimolóxicas e/ou semánticas relativas a algúns apelativos, ben como ás persoas que leron as primeiras versións do texto, cuxos comentarios conseguiron melloralo; os erros que aínda ficaren nel son da nosa única responsabilidade.

*Para María e Manuel,
primeiros responsábeis, en parte,
por este traballo*

1. INTRODUCCIÓN

Co presente contributo queremos aliñabar unhas reflexións persoais sobre varios aspectos da toponimia menor do actual concello de Sobrado dos Monxes, nun tempo —os séculos medievais— en que viaxeiras e viaxeiros percorrían as terras do condado de Présaras con destino, nalgúns casos, a Compostela. Que casais ou pequenas entidades vían ao seu paso? Como eran as paisaxes que contemplaban? Que informacións transparecen nos seus nomes de lugar? Un dos estímulos para darmos resposta a estas preguntas asenta na circunstancia de os topónimos sobradeses, á excepción daquel con que se coñece o municipio ou dalgún outro apelativo,¹ pouco ou escaso interese suscitaren en análises monográficas, contrariamente aos veciños concellos de Friol, Melide ou Toques, que contan con estudos sobre as súas singularidades onomásticas.²

Metodoloxicamente, apoiándonos na transversabilidade que a toponimia permite, combinamos cultura, historia, xeografía e filoloxía. Non tencionamos unha análise exhaustiva de todos os nomes da demarcación municipal de Sobrado, finalidade que requiriría un estudo máis delongado e que excedería o noso propósito,³ mais unicamente abordamos algúns dos microtopónimos do concello. Tamén queremos deixar constancia de que, embora nos centremos nos actuais límites administrativos, e dado que a división provincial e concellía é relativamente recente (1833) se comparada coa orixe prerromana, romana ou xermánica de moitos nomes de lugar, acudiremos ocasionalmente a outros topónimos non pertencentes hoxe en día a Sobrado.

- 1 Sobre a etimoloxía de *Sobrado*, cfr. Cabeza Quiles (2008, p. 583), que propón o étimo “*superatu* ou *superato*, ‘altura’, ou Méndez (2016, p. 93), que achega o “latín *SUPERADDĪTUM*, participio de *SUPERADDERE* ‘engadido por riba’” para un *Sobrado* existente en Agolada. Tamén se manexou a hipótese dun étimo *SUBERADO* ou *sobreira* (*Quercus suber*), árbore continental caducifolia da familia do carballo, noutros tempos abundante na zona.
- 2 A respecto de Friol, cfr. Ares Vázquez (2011, II, pp. 854-878). Canto a Melide, cfr. Ares Vázquez (2011, I, pp. 355-365) e Vázquez Rodríguez (s.d.). Para Toques, cfr. Ares Vázquez (2011, I, pp. 669-681).
- 3 Como acontece no resto do país, chama a atención a enorme cantidade de topónimos do concello de Sobrado, ilustrando, en termos históricos, económicos e culturais, “unha profunda e persistente humanización da terra, unha íntima simbiose entre paisaxe e poboadores, entre ser humano e hábitat” (Ferreiro 1999, p. 27).

2. A TERRA E O MOSTEIRO

Sobrado dos Monxes, concello presentemente integrado na comarca da Terra de Melide e até non hai moito na de Curtis, fica no extremo oriental da provincia da Coruña. Linda cos termos municipais de Curtis (norte), Guitiriz (nordeste), Friol (leste), Melide e Toques (sur), Boimorto (oeste) e Vilasantar (noroeste). Orograficamente sitúase na denominada Dorsal Galega, grupo de serras que, a principiaren no Ortegal e concluindo no Miño, se singulariza no municipio a través da Cova da Serpe e do Corno de Boi (fronteiras naturais con Guitiriz e Friol) e dos montes do Bocelo (lindeiros con Melide e Toques); isto condicionaría, co pasar da historia, a existencia das comunicacións terrestres da zona, asunto sobre o cal voltaremos máis abaixo. As freguesías que fan parte do municipio son as de Carelle, A Ciadella, Codesoso, Cumbraos, Folgoso, Grixalba, Nogueira, A Porta,⁴ Pousada e Roade e con elas localizaremos os topónimos.

Do punto de vista lingüístico, o galego da área é propio da faixa central (Fernández Rei 2003), cos esperábeis trazos locais: *gheada* faringal ou glotal ou velar (*gato* [‘hatɔ], [‘ħatɔ], [‘xatɔ]); presenza de seseo explosivo nun reducido número palabras (*arrós*, *rapás* etc.); terminacións *-ao* < -ANU e *-á* < -ANA (*mao* < MANU; *irmá* < GERMANA; etc.); ditongo *-oi-* en voces como *oito* (< OCTU), *moito* (< MULTU) ou *froita* (< FRUCTA); plurais *animal* → *animás* e *corazón* → *corazós*; etc. En xeral, os nomes da zona son harmónicos con esas solucións dialectais (Sánchez Rei 2013),⁵ de maneira que constatamos formas como *Días* (na veciña freguesía de Vilariño, en Vilasantar) e pronuncias como *A Crus do Castro* (Cumbraos) cando o oficial é *A Cruz do Castro*, *Grandameá* (Pousada) e *Vilarchá* (Grixalba), *Monte Meao* ou *Monte Meau* (Nogueira-Pousada) e *Vilarchao* (A Porta), *Carballás* (Codesoso) e *Orxás* (Grixalba) etc., ben como realizacións aspiradas ou velares para a consoante velar voceada dos nomes *A Lagoa* (Codesoso), *As Gándaras* (A Ciadella) etc.; neste sentido, en documentos privados da

4 Existe con este nome unha pequena discrepancia entre a denominación oficial e o uso corrente das persoas que moran en Sobrado: naquela faise acompañar do artigo, *A Porta*, en canto neste a única forma detectada é a que o non leva (“A casa está en Porta”, “Ese camiño vai de Porta a Gondrei” etc.). Cando se cita a advocación da freguesía, no entanto, pode escoitarse tanto *San Pedro de Porta*, máis frecuente, como *San Pedro da Porta*.

5 Isto non impide acharmos excepcións, segundo sinalamos noutro lugar (Sánchez Rei 2013, pp. 394, 404): sendo *eira* o substantivo común na zona para o espazo de terreo pegado á casa tradicional, hai testemuños de propiedades recollidas en textos administrativo-legais dos inicios do século XX como *Horta da Aira*, *Cortiña da Aira* etc. (Cumbraos); tamén están localizados uns terreos nas proximidades da Insua (A Ciadella) co nome *Puzo*, *Chousa do Puzo* etc., cando o substantivo común na rexión é *pozo*, igualmente detectado como microtopónimo: *Pozos* (Nogueira).

segunda metade do século xx aparecen apelativos como **Baluja* (Grixalba), **Sabujeira* (Grixalba)⁶ etc. Ao mesmo tempo, fenómenos propios do galego popular, como oscilacións tímbricas vocálicas por asimilación ou disimilación, metáteses da consoante vibrante, desaparición de vogais por síncope etc., están presentes na oralidade en casos cal *A Brixaría* (oficial) - *A Brixería* - *A Birxería*, *A Muruxosa* - *A Moruxosa*, *A Anuqueira* - *A Anoqueira*, *Androeira* - *Andrueira*, *Gondrei* - *Gundrei*, *Portacociña* - *Portacuciña*, *O Pereiro* - *O Preiro* etc.⁷

A localidade é coñecida pola existencia dun mosteiro que, promovido polos condes de Présaras Hermenexildo e Paterna no ecuador do século x (TSobrado I, pp. 21-28, 952),⁸ acabaría, con diversas arritmias, sendo un dos máis importantes da Galiza. Inicialmente, as propiedades do cenobio abranxían a área circundante, centro do noso interese, mais os abades sobradeses conseguiron ter xurisdición ou dereitos legais en moitas outras partes do reino galego e até da Península Ibérica (Pallares Méndez 1979).

3. ANDANDO POR VELLAS CAMIÑOS

Na época en que se funda o mosteiro, o descubrimento do suposto sepulcro do apóstolo Santiago Zebedeo “O Maior” durante a monarquía de Afonso II (760-842) no occidente do reino levaba a funcionar no imaxinario relixioso e popular algo máis de cen anos. A partir de aí, o territorio de Sobrado foi testemuña de homes e mulleres se dirixiren, desde varias rexións do país ou desde outras nacións da Europa, até á terra da *Arca Marmorica* compostelá e mesmo até a Fisterra. Interesa remarcarmos que Sobrado se acha no medio ou próximo de vellas vías de comunicación impostas pola orografía sinalada antes, varias delas notábeis pola súa antigüidade.⁹ Neste sentido, Otero Pedrayo (1978, p. 28)

6 Con bastante frecuencia, os documentos privados contemporáneos recollen topónimos cunhas formas gráficas hoxe sorprendentes ou non consideradas estándares. Nos que puidemos consultar relativos a Sobrado, aparecen graficizacións do tipo *Agro Dorrego* (Agro do Rego), *Casal Davella* (Casal da Vella), *Chousabella* (Chousa Vella), *Fonterredonda* (Fonte Redonda), *Vilardamaceira* (Vilar da Maceira) etc.

7 As mesmas correspondencias lingüísticas dialectais e populares aparecen nos alcumes e patronímicos na lingua oral: *a casa de Mendes*, *os do Rigueiro*, *os de Rodrigues*, *os de Vásques* etc.

8 Nos materiais editados por Loscertales de G. de Valdeavellano indicamos, por esta orde, o número de volume, as páxinas e o ano en que o documento foi escrito.

9 Cfr. Rodríguez Resino (2005, p. 162) para unha representación das principais estradas galaicas durante os séculos v-viii.

salientaba no primeiro terzo do século xx algúns dos “camiños antigos, aínda de grande vitalidade” que atravesaban a Galiza central pola Terra de Melide conectando aldeas, vilas, cidades, feiras, romaxes e centros de culto. A integración da comunidade relixiosa sobradesa no Císter en 1142 implicou o contacto regular do mosteiro con outras abadías da orde a través de itinerarios que continuarían a se percorrer no futuro.

No tocante ás vías de comunicación de maior relevancia, non se pode discutir a importancia da procedente da Ciadella, dada a situación estratéxica do acampamento romano nesa localidade e dos camiños que o unían ao territorio galaico na Alta Idade Media:

Al norte del templo [a igrexa románica da Ciadella] hay un asentamiento romano del que deriva el topónimo [...]. En el recinto se asentó la *Cohors I Celtiberorum* desde comienzos del siglo II y lo abandonaron bien entrado el siglo IV. La ubicación era estratégica, pues al oeste del campamento discurría una calzada que, procedente del Sur, enlazaba con la vía principal, no muy lejana, que unía Brigantium y Lugo –*Lucus Augusti*– a través de la vía XX *per loca maritima*, una extensión de la XIX que unía Braga con Astorga (ERG I, p. 347).

Aínda que de menores dimensións, tamén tiña a súa transcendencia a ancestral arteria que unía o territorio de Abeancos¹⁰ (con capital en Melide) con Sobrado, enfrontando os montes do Bocelo (Otero Pedrayo 1978, p. 28). O propio nome do *Bocelo* podería ter a súa orixe en *BUCCELLO*, diminutivo de *BUCCA*, en alusión a un “paso ou portela entre montañas” (Cabeza Quiles 2000, p. 77). Caso tal arteria fose continuada cara ao noroeste, relacionaba a rexión coas Mariñas de Betanzos e coa Coruña, na altura aínda coñecida como Faro, Faro Bregancio ou Burgo de Faro (Navaza 2016, pp. 122-127).

Outra vía era a que unía Lugo coa metrópole compostelá e Iria.¹¹ Esa foi a que seguiu en 1532 Claude de Bronseval, secretario do abade de Clairvaux, a

10 Sobre o nome *Abeancos*, cfr. Rivas Quintas (1994, p. 159), quen, a lle atribuír orixe céltica a través dunha raíz **ank*, o relaciona con outros topónimos do país, cal *Coristanco* (Coristanco, Co.), *Monte Ancos* (Neda, Co.), *Tamallancos* (Vilamarín, Ou.), *Trasancos* (Ferrolterra, Co.), *Trasancelos* (Oza-Cesuras, Co.) etc. Nos documentos manexados figura con frecuencia nos referidos a Melide: “Sancte Marie de Milidi, sub ipso castro jacet, et est in territorio Auiancos” (TSobrado II, p. 157, 1165); “uilla que uocitant Milide, territorio Auiancis” (TSobrado II, p. 156, 1185); etc.

11 Dela diría Otero Pedrayo (1994, p. 97) en finais da década de 20 que correspondía a unha “das carreteiras centrais da Galiza. Transversal de Lugo a Sant-Iago, xuntando a capital romana ca cosmopolita e rayolante Compostela, por terras ermas, bravas”.

termos en conta a circunstancia de citar a lagoa de Sobrado e probablemente o río Tambre: “Cando xa estabamos chegando desvíamonos na dirección dun lago que pertence ao mosteiro e para saír del tivemos que vadear un río moi perigoso”; tamén sinalou que a abadía se achaba “nunha rexión montañosa, estéril, árida e completamente improductiva” (Garrido 1994, pp. 68-69). Foi tamén o itinerario 86 sobranceado por Richard Ford (2005, p. 64 e ss.) na súa obra de 1845 *Hand-book for Travellers in Spain*, cuxos comentarios critican o tal camiño: unha ruta “mala en carreteras” e ateigada de “pantanos, páramos, ríos y carreteras detestables”.

Finalmente, máis unha desas estradas correspondía ao itinerario xacobeo denominado Camiño do Norte. Este partía de Ribadeo, onde recibía as xentes provenientes de diferentes países europeos e onde se xuntaban coas viaxeiras e cos viaxeiros da costa cantábrica; foi a traxectoria tomada en 1489 por Mártir, bispo de Arzendjan, ou por Antoine de Lalaing en 1502 (Arias 1998, pp. 21-22, 35-36). Concluindo na capital do país,¹² posúe un percurso en Sobrado de case 16 quilómetros, onde entra no Marco das Pías desde Friol (zona ás veces coñecida en Sobrado coloquialmente como “a Terra d’Arriba”) e que abandona ao chegar ao lugar de *Madelos* (Carelle), na beira do concello de Boimorto. A pesar de os estudos actuais cuestionaren en parte a importancia desa ruta xacobeá, parece que a transcendencia da localidade e do mosteiro non foi secundaria dando acollida a quen se dirixía a Compostela: por un lado, contamos co ensinamento da toponimia, que nos fornece un *O Amilladoiro*¹³ (A Porta), onde os peregrinos e as peregrinas depositaban as pedras que os acompañaran durante o traxecto; por outro lado, dispomos de testemuños en que se ponderan esas viaxes, como o redixido por Jesús Vázquez (1966, pp. 26-27), que proporciona unhas cifras asaz curiosas: nas épocas de maior auxe do mosteiro nos camiños a Compostela, anualmente facían noite uns tres mil individuos, cifra que o autor sitúa en 8000 no ano santo de 1773.

Con tal confluencia de xentes, talvez sexa pertinente formularmos algunhas preguntas relativas á viaxe e ás impresións que esta lles produciría: que idea

12 Para máis información turística e institucional da ruta, cfr. <https://www.caminodesantiago.gal/gl/planifica/as-rutas/camino-do-norte>

13 A escasos metros deste grupo de casas tamén se recolle un outro *O Milladoiro* (véxase ‘Sobrado’ en GN), non recoñecido nin na forma nin na localización polas persoas que entrevistamos. Hai máis (*A*)*Milladoiros* no resto da nación: *Milladoiro* (A Proba de Burón, A Fonsagrada, Lu.), *O Milladoiro* (Saiar, Caldas de Reis, Po.; Ames, Co.), *Os Amilladoiros* (Régoua, Cedeira, Co.; Pastoriza, Arteixo, Co.), *Fonte dos Amilladoiros* (Pastoriza, Arteixo, Co.) etc.

lles inspirarían as paisaxes da Galiza, sobre todo cando visen algúns outeiros con restos de vellas fortificacións circulares de pedra coñecidas como *castros*, especialmente abundantes na zona?¹⁴ Que opinarían sobre a lingua, a cultura ou a gastronomía galegas? Ao contrario do que acontecera noutros territorios románicos e recollendo o dito por Venâncio (2019, pp. 59, 63-66), como reaxirían ao percibiren a queda do -L- e o -N- intervocálicos latinos coa subsecuente creación de vogais nasais (GERMANU > *irmão*, BONA > *bôa* etc.; ANIMALES > *animaes*, MALU > *mao*; etc.)? Ou, máis concretamente para o noso tema e na liña do apuntado ao comezo, que poderían pensar sobre a paisaxe, os núcleos habitados e os correspondentes topónimos que achaban no condado de Présaras?

Son interrogantes que non achan resposta por non existiren (ou por se non conservaren) testemuños que tratasen de tales asuntos. O *Códice Calixtino*, que contén unha das primeiras guías de viaxes do mundo e que foi escrito no século XIII, recolle informacións xenéricas sobre a Gascuña, Euskal Herria ou a Galiza no capítulo sétimo do Libro V (López Díaz 2009, pp. 477-483), mais non aprofunda en cuestións de pormenores comarcais nin tampouco nas de Sobrado dos Monxes nin nas da súa onomástica. Outrosí, dispomos de textos de autores que fan breves comentarios sobre algunhas das preguntas que acabamos de colocar (Soto Gutiérrez e Sánchez Pombo, 1993; Garrido 1994; Arias 1998; Ford 2005; García Blanco-Cicerón 2006; etc.), mais, aínda que os usemos ocasionalmente, fican fóra do período en que focamos as nosas reflexións ou non teñen como albo a zona obxecto de pesquisa.¹⁵

14 Sobre a conformación da paisaxe galega na Alta Idade Media, cfr. Parcero, Ayán, Criado e Ballesteros (2016), onde se sinala o lento proceso de transformación desde a chegada de Roma até ao século x. Canto aos antigos asentamentos, os castros e as mámoas de Sobrado foron estudados de maneira amadora por Río López (1986), que providencia altas cifras de restos arqueolóxicos: a seu ver, os primeiros atinxen, cando menos, o número de dezasete, ao paso que as segundas deixan un total de 63 enterramentos.

15 Salientamos aquí, mesmo que sexa lateralmente, que os topónimos recollidos por aqueles viaxeiros delatan ás veces lembranzas defectuosas ou informacións lingüísticas nin sempre válidas. Sen termos en conta as habituais barbarizacións ou españolizacións dos nomes de lugar, sirvan como exemplo as mostras seguintes: Eduard Clarke sinalou en 1760 a existencia de “Vamonde” (Baamonde) e “Jeterís” (Guitiriz); William Darlymple, por súa vez, refería en 1774 a localidade de “Segueyro” (Sigüeiro); John Adams, que acabaría sendo o segundo presidente dos Estados Unidos da América, recollía en 1778 “Castillano” (A Castellana), “Caracedo” (Carracedo) ou “Sebrero” (“Cebreiro”); Alexander Jardine grafaba en 1778 o nome “Pontivedra” (Pontevedra); e Robert Southey, no ano 1875, plasmaba na súa correspondencia topónimos cal “Betanzo” (Betanzos), “Griteru” (Guitiriz), “Bamonde” (Baamonde), “Ravadi” (Rábade), “Corbo” (O Corgo), “Marillas” (posibelmente Baralla), “Lugares” (talvez As Nogais), “Cinis” (Cins), “Santa Aya” (Santalla ou Santaia), “Minio” (Miño) ou “Corzul” (Cruzul). Cfr. García Blanco-Cicerón (2006, pp. 215 e ss.).

4. CAMIÑOS E TOPONIMIA

Como de vías de comunicación e de xentes viaxeiras estamos a falar, cómpre subliñarmos que moitas entidades e terreos de labor de Sobrado, debido á transformación humana da terra (Ferreiro 1999, pp. 35-36), posúen topónimos que lembran a orixe nos camiños. Tal ocorre cos lugares coñecidos como *A Brea* (Roade), *A Carreira* (A Porta; Grixalba), *Altopaso* (Roade), *A Calzada* (Carelle; Cumbraos) e *As Calzadas* (Cumbraos), *A Corredoira Vella* (Grixalba), *Braña das Calzadas* (Grixalba), *Carral* (Cumbraos), *Carril* (Grixalba), *Casa Camiño*¹⁶ (Cumbraos), *A Estrada* (Grixalba), *Fontabrea* (próxima da actual estrada que une Teixeira e Cumbraos), *O Mesón* (Codesoso; Folgoso; Roade), *Porto Fraga* (Pousada), *Porto Carral* (Cumbraos) ou “Portu Carral” na Idade Media (TSobrado II, p. 30, 1142), *Porto Cavado* (Cumbraos), *Portos Ferreiros* (Pousada), *Porto Lameiro* (Carelle; Roade), *Porto Reseco* (Grixalba), *Porto Santo* (Grixalba), *A Revolta* (Pousada), *A Revoltiña* (Pousada; Grixalba), *A Revolta do Pan Mouro* (Carelle), *A Revolta dos Feitos* (Pousada), *A Estreita da Revolta* (Grixalba) etc.

En parecidas circunstancias podería acharse o topónimo *As Cruces* (Cumbraos e Grixalba), que, conforme algunhas teorías (Franco Maside 2004), proviría do cruzamento dos principais camiños que conflúen alí: o que vén de Teixeira, o de Guitiriz por Grixalba, o da Ciadella e o que chega de Sobrado. E, caso tivéssemos en conta o exposto por Cabeza Quiles (2000, pp. 91-92) sobre *cal* ou *canle*, tamén non estaría fóra da lóxica pensarmos en equivalentes orixes arredor de vías de comunicación para *A Cal* (Ciadella), *A Portacal* (Cumbraos) ou *A Pena da Cal* (Nogueira). Ao mesmo tempo, pode ser que a aldea e freguesía *Pousada* xurdise á volta dunha venda ou mesón para descansar no camiño ou a partir dunha relaxación orográfica, aínda que non deban ser descartadas outras explicacións que relacionan o apelativo cun sitio en que antigamente se colocaban pousadas de colmeas (Cabeza Quiles 2008, p. 160), como tamén indica, con maior clareza, o topónimo *A Alvariza* (A Porta).

Algunhas daquelas vías primarias ou secundarias chegaron a ficar recollidas nos textos tabeliónicos medievais. Así, temos constancia dun camiño de carro ou “carrale de Uereda que uadit de monasterio ad castro de Roati” (TSobrado I, p. 46, 968), posibelmente localizábel hoxe en día á volta do lugar xa citado *A Brea* (Roade) e que se repite noutro documento posterior (“carrale de

16 Cfr. Navaza (2021, p. 169) cando sinala que “*Camiño* é un termo con moitísima presenza na microtoponimia”.

Uereda”; TSobrado I, p. 115, 996); tamén se coñece unha “ueredam de illa fraga de Causo” (TSobrado I, p. 185, 1100), na zona de Cumbras, e unha “carrariam antiqua” localizada “in uilla Marciani” (TSobrado I, p. 109, 887); igualmente, a través dun documento de compra-venda, podemos reparar na estrada que ía de Melide ao centro de Asturias por causa dun casal “in Melide que iacet in camino que uenit de Oueto”¹⁷ (TSobrado II, p. 163, 1204).

5. TOPONIMIAS DOUTROS TEMPOS

Imaxinemos que camiñamos a par daquelas persoas que tiñan como primeiro obxectivo chegaren a Sobrado para despois continuaren a Compostela. Se viñesen polo camiño procedente da *Ciadella* (< *CIVITATICULA), pasarían diante do acampamento romano de idéntico nome e da súa igrexa de “Sancte Marie Cedadelie” (TSobrado I, p. 185, s.d.) ou “Cidadelie” (TSobrado I, p. 179, 995) e terían de atravesar o *Monte da Corda de Ara*, nome probabelmente de orixe céltica (< *ANARA; Cabeza Quiles 2014, p. 60) co significado de ‘auga’ dada a existencia de regatos e brañas na zona próxima da Ciadella (como o verifica o topónimo *A Insua*) e posibelmente emparentado co hidrónimo español *Guadiana* (Cabeza Quiles 2014, p. 60).¹⁸ Corresponde a unha cómoda inclinación, onde existiu unha hospedaría e unha ermida dedicada a san Cibrao (Río López 1986, p. 39), hoxe desaparecidas; se parasen alí, posibelmente terían de pagar o “pre-cium integrum” segundo o costume da Galiza, isto é, de acordo co “usu Gallecie” (TSobrado I, p. 91, 962).

Desde aquel outeiro, atestado como “monte Anara” (TSobrado I, p. 59, 920), “montem de Enara” (TSobrado I, p. 238, 1203) etc., ou xa coa desaparición no romance galego da nasal intervocálica -N-, “montem de Ara” (TSobrado I, p. 27, 952), “monte de Ara” (TSobrado I, p. 229, 1162) etc., talvez puidesen

17 Con frecuencia, os topónimos citados nestas páxinas acusan xa a forma romance a través do que Veiga Arias (1983, p. 141) denominou no seu día “neolatinismos”, quere dicir, vocábulos con características fonéticas que non coincidiron diacronicamente no latín, tal como se aprecia neste *Melide* (< MELLITI, con simplificación da consoante xeminada lateral e voceamento da dental).

18 Ao falarmos de parentescos, non podemos deixar de comentar outro exposto por este autor cando relaciona a base prerromana que estamos a comentar coa fonte e lenda de Ana Manana (Carré Alvarellos 1983, pp. 44-46), historia que se desenvolve ao pé do pozo Meimón. Repárese na existencia dunha virxe de *Anamán* ou *Anamão* no lado bracarense da Serra do Xurés/Gerés, xa salientada por Saco Arce debido á relevancia da súa romaxe (Sánchez Rei 2022, p. 38).

observar as abundantes mámoas das súas abas (Río López 1986, pp. 34-35), probablemente con maior facilidade na altura que hoxe tendo en conta que moitas das que había na comarca foron espoliadas ou destruídas nos inicios do século XVII;¹⁹ actualmente, a mámoa ou *medorra de Fanegas* (A Ciadella) é unha das máis coñecidas e máis facilmente divisábeis.

Varios deses túmulos funerarios acabarían xerando microtopónimos rexistrados nos escritos medievais. Así, hai constancia dunha “Mammuum de Thyera” ou “mamuum de Teyeira”²⁰ nuns documentos do século XII (TSobrado II, p. 28, 1151), dunha “Mamonam Maiorem” nun texto da mesma época (TSobrado I, p. 188, 1145), dunhas “mamonas de Pougalus” noutros escritos (TSobrado I, p. 372, s.d.) e dunha “mamona de Paramu” (TSobrado I, p. 375, s.d.). Por súa vez, constan informacións sobre un home que vendía as herdades que tiña “in Mamua de Curtis” (TSobrado I, p. 187, 1200), topónimo que uns anos máis tarde aparece como “uilla de Mamola que est in Curtis” (TSobrado I, p. 240, 1205); ao paso, outro individuo nomeaba entre as súas posesións a “heredatis de Mamua” (TSobrado I, p. 242, 1203) case no mesmo tempo en que unha muller desenvolvía unha transacción económica cunha propiedade “determinata” ou delimitada por un rego que “uadit ad mamonas de Aulfi” (TSobrado I, p. 366, 1233).

A respecto destes enterramentos neolíticos, cómpre repararmos na relevancia ou simbolismo que algúns deberon de ter na cultura e socioloxía galega altomedievais, pois convertéronse en topónimos de lugares habitados ou de terreos de cultivo que conseguiron chegar até aos nosos días. Desta forma, avanzando polo camiño desde As Cruces a Sobrado, aparecen a aldea coñecida como *A Medoña* (Cumbraos) e unha área próxima de prados chamada *Sumedoña*.²¹

19 Así sucedeu coas mámoas de Anafreita e dos Castelos (Friol), mámoa do Golpe (Grixalba), mámoa das Negradas (Guitiriz), mámoas de Paradela (Foxado), mámoa de Paraños (Grixalba), mámoa do Pereiro (Cumbraos) etc. (Martínez Salazar, 1981, pp. 199-219).

20 Sobre a orixe de *mámoa*, cfr. Veiga Arias (1983, p. 263), quen coloca a pregunta á volta de que consoante desapareceu: “¿Qué motivos tenemos para decir que lo que aquí se perdido es una [l] y no una [n] intervocálica?”.

21 Na realidade, a par de *medorra*, existen máis variantes no dominio galego-portugués que fan referencia á “prominencia cónica” a que se refire Rivas Quintas (1994, pp. 56-58): *medorna*, *madorna*, *madorra*, *modorra*, *medoña*, *madoña*, *modoña*, *modarrón*, *maderna* etc. Cfr. tamén López Cuevillas (1973, p. 46), quen, á parte de recoller estas denominacións e aínda outras, como *anta*, *antela*, *arca* etc., apunta denominacións populares do tipo *cabana*, *capela*, *casa*, *casiña*, *forno* etc. Isto favorece pensarmos que tales voces poden en ocasións referir enterramentos megalíticos perdidos ou esnaquizados: na entrada a Sobrado (A Porta) existe o lugar das *Casiñas* e diversos terreos de cultivo de Cumbraos son denominados como *Forno Vello*; ao pé do Bocelo, na zona alta de Pousada, documéntase igualmente un *Cabanas*; por súa vez, atéstase unha *archa* (TSobrado I, p. 425, s.d.) nun texto que trata os lindeiros de Vilaríño (Roade) e Muradelo (Codesoso), sen esquecermos o nome *Arca Cavada* (Cumbraos), que non parece deitar moitas dúbidas a respecto do que se practicou con esa presumíbel *arca*.

Igualmente, a pouca distancia, existe o microtopónimo *Mámoa da Lomba* (Cumbraos), non nos esquecendo doutros apelativos que referencian máis túmulos na zona, cal a *Mámoa das Teixoeiras* (Cumbraos), *Mámoa do Abrigadoiro* (Codesoso), *Mámoa do Couso* (Codesoso) ou do “Causo” (TSobrado I, p. 427, s. XII e 1154), *A Medorra* (Folgozo) etc.

Proseguindo cara a Sobrado, atravésase *Cumbraos*, isto é, un lugar con habitantes “de Coímbra” por causa das (re)poboacións altomedievais promovidas polos monarcas e nobres galegos. Os textos que dan conta desa entidade son abundantes: “in terminos de Colimbrianos” (TSobrado I, p. 110, 803), “in uilla que dicunt Colimbrianos” (TSobrado I, p. 57, 922), “in uillare que dicunt Colimbrianis” (TSobrado I, p. 58, 925), “sancti Iuliani de Coynbranis” (TSobrado I, p. 185, 1100), “Sancto Iuliano de Colimbranos” (TSobrado I, p. 327, 1204)²² etc. Noutras partes da nación atéstanse topónimos similares que igualmente lembran antigos procesos migratorios con Coímbra como orixe: *Cumbraos* (Mesía, Co.; Monterroso, Lu.), *Cumbráns* (Mazaricos, Co.; Arteixo, Co.) etc.

6. PAISAXES E TOPONIMIA

Outras persoas podían dirixirse ao mosteiro desde Melide ou “burgo que vocitant Milide” (TSobrado II, p. 151, 1164) ou “uilla de Militi” (TSobrado II, p. 153, 1140), subindo os montes do Bocelo e, talvez, parando para un descanso no “monasterii Sancti Antonini de Tocis” (TSobrado II, p. 94, 1174). Alí serían capaces de continuaren cara ao *Castro de Lobos* (Paradela, Toques), nome aparentemente explícito a respecto dese tipo de cánidos noutros tempos, como tamén é explícito o monte coñecido como *Pena do Lobo* (Grixalba) ou aínda *A Armada* (Cumbraos) ou ‘armazón de pedra para os cazar’ (Cabeza Quiles 2000, pp. 17-18). Repararían, desde o alto das montañas e vendo todo o val de Sobrado, nunha notabilísima cantidade de asentamentos da Idade do Ferro e de túmulos megalíticos: nos limites entre este concello e o de Toques sobresaen as mámoas da *Muruxosa*, co *Forno dos Mouros* como principal reclamo arqueolóxico, ou tamén a *Torre dos Mouros* (construción dunha parte dun castro acima dun dolmen); na mesma área, talvez contemplanen ao lonxe a aínda hoxe famosa

22 Sobre *Cumbraos* e *Colimbr(i)anos* e a desaparición do -N- intervocálico no topónimo, cfr. Veiga Arias (1983, p. 263), que pondera non documentar ningún exemplo de *Conimbr(i)anos*.

Pena da Moura²³ (TSobrado I, p. 425, s.d.), protagonista de narracións orais que conseguiron chegar até ao noso tempo (Río López 1986, pp. 26-29).

Podemos agora tratar de imaxinar que tipo de paisaxe vían os peregrinos e as peregrinas que entraban no actual concello de Sobrado polo Camiño do Norte. Desde *Miraz* ou “uillare de Miraz” (TSobrado I, p. 437, 1189), avanzaban “per terminos de Naufracta et inde per terminos de Ecclesia Alba”²⁴ (TSobrado I, p. 48, 245), á sombra da *Cova da Serpe* ou “Coua de Serpe” (TSobrado I, p. 301, 1227) ou até “Coua de Serpente” (TSobrado I, p. 139, s.d.) —monte que fertilizou singulares crenzas e lendas (Carré Alvarellos 1983, pp. 246-247)—, e verían o lugar de *Farlá*, en cuxas proximidades se divisa o “castro de Farlan” (TSobrado I, p. 188, 1145). Lembranza da paisaxe deses tempos antigos é a referencia a un rego que nacía “per fontem de Coua de Serpe” e que atravesaba un lugar con abundantes carballos ou “Carualusu” (TSobrado I, p. 300, 1227) ou “Carualuso” (TSobrado I, p. 301, 1227), ben como a citación dunha sobreira ou carballo singular que facía de marco en *Sante*, cal era o “Quercum de Santi” (TSobrado I, p. 188, 1145); tamén existiu un “Casal de Biduedo” (TSobrado I, p. 324, s.d.) en Grixalba, quere dicir, un grupo de casas ao pé dun lugar con bidueiros. De todos os modos, tanto o itinerario moderno como o medieval están rodeados de topónimos que delatan a flora doutra época na freguesía de Grixalba: *Abedugueira*,²⁵ *Abeleira*, *Bidueiro*, *Bieiteiro*, *Carballal*, *Carballeira*, *Codesal*, *Codeseira*, *Codesoso do Monte* ou “uilla que uocitant Codessoso” (TSobrado I, p. 48, 945), *Filgueira*, *Sabugueira*, *Uceira* e *Monte da Uceira*, *Piorneira*, *Xesteira* etc., unhas imaxes de certo ben diferentes das actuais invasións de eucaliptos e parques eólicos.

23 Ao redixirmos estas liñas (xuño de 2022), soubemos da barbarización dalgúns destes nomes nas ridículas formas **Horno de los Moros* ou **Peña de la Mora*, detectadas nunha páxina web (cfr. https://es.wikipedia.org/wiki/Montes_de_Bocelo), actualmente corrixidas e aínda rexistrábeis no historial da dita páxina. Ao paso, tamén hai constancia doutras rochas con igual ou parecido nome, como a *Pedra da Moura* (Arteixo, Co.), *Pena da Moura* (Monforte de Lemos, Lu.) etc.

24 *Naufracta* é o preludio do moderno *Anafreita*, que aparece nos documentos medievais tamén con formas máis evoluídas como *Nafreita*, *Anafreita*, *Anafrecta* etc. Sobre este nome, cfr. Veiga (1983, pp. 68-69) e Cabeza Quiles (2008, pp. 101-102), autor que o relaciona cunha base prerromana **nava* ou **navia* unida ao participio latino de FRANGERE. Cfr. tamén Ares Vázquez (2011, II, p. 854).

25 *Abedugueira* provén de *abedugo*, nome con que tamén se coñece o *bidueiro* na zona, + o sufixo *-eiral*o, neste caso de significado colectivo.

7. VELLAS E NOVOS ASENTAMENTOS

Noutra orde de asuntos, a cantidade de aldeas fortificadas da Idade do Ferro ou castros na documentación medieval é digna de nota, tamén na procedente dos tombos de Sobrado. Sen dúbida, algúns deses asentamentos serían albiscados nos outeiros por aqueles homes e mulleres que querían chegar ao mosteiro, segundo se pode desprender dos textos en que existe referencia explícita: “castro de Roati” (TSobrado I, p. 46, 968), “castro de Farlan” (TSobrado I, p. 188, 1145), “Castrum et Santoni” (TSobrado I, p. 188, 1145), “castrum de Paredinas” (TSobrado I, p. 111, 827), “castri de Sendani” (TSobrado I, p. 186, 1100) etc. Entidades habitadas, lugares e terreos de cultivo que conteñen hoxe en día a voz *castro* como núcleo nominal ou como modificador son, entre outras, *A Boca do Castro de Madelos* e *Castro de Madelos* (Carelle), *A Chousa do Castro* (Cumbraos), *Coto do Castro* e *Coto dos Castros* (na fronteira entre os termos municipais de Sobrado e Toques), *A Vila de Castro* (Foxado), *Agro do Castro* (Cumbraos), *Castro* (Carelle; A Porta), *Castro do Seixo* (Codesoso), *Monte do Castro* ou *Monte dos Castros* (Roade), *O Castro* (Grixalba), *Os Castríños* (A Porta), *O Prado do Castro* (A Porta), *Tras do Castro* (Cumbraos), *Castrelo* (A Ciadella) etc. Outro tipo de asentamento corresponde á *castronela*, palabra non contida nos traballos lexicográficos máis representativos (DdD, DES, DRAG); o vocábulo refire xacementos altomedievais datados entre os séculos VI-IX, localizados en sitios altos e integrados normalmente por unha torre ou casa fortificada, dos cales hai no concello algún exemplo: *As Castronelas* (Carelle) e o apelativo hiperacterizado *Castro da Castronela*²⁶ (Cumbraos).

Varias das tales aldeas prerromanas, debido á súa estrutura circular, acabaron por ser coñecidas popularmente co nome de “rodas”, acepción tampouco recollida nos dicionarios (DdD, DES, DRAG). Temos así a *Roda de Espiño* (Cumbraos), *Roda de Vilariño* (A Porta), *Roda da Froxa* (Carelle), *Roda de Folgoso* (Folgo) etc.; tamén se rexistra un topónimo redundante do punto de vista semántico, cal é o caso da *Roda de Sucastro* (A Ciadella), *roda* que se podería interpretar como o antecastro e o propio castro como a croa do recinto.²⁷

26 Cfr. <https://www.abeancos.gal>. Máis entidades co mesmo nome e relativamente próximas son *A Castronela de Castelo* (Paradela, Toques, Co.), *Castronela* (Xiá, Friol, Lu.) etc.

27 Noutras partes do país ten certo uso a forma *rodo*, segundo Cabeza Quiles (2000, p. 363): “O **Rodo** [en negro no orixinal], seguramente de *rota*, en alusión á idea significativa de redondez ou círculo, é un topónimo que dá sempre nome a accidentes orográficos desa forma, que poden ser pequenas altitudes ou nalgunha ocasión castros.”

Mais eses vellos asentamentos prehistóricos, na súa maioría xa abandonados antes do século VI ou reutilizados como fonte de materiais para a construción de novas modalidades habitacionais, coñeceron nas *villae* e aldeas abertas romanas e xermánicas unha alternativa que perduraría até ao noso tempo. As persoas que atravesaban o condado de Présaras poderían decatarse dos abundantes nomes de lugar con orixe nesas *uillae* ou granxas e nos seus posuidores, normalmente identificados co xenitivo latino, e, quizais, reparasen nunha densidade de habitantes merecedora de nota se comparada con outras partes da Península Ibérica ou da Europa: *Sagulfi* (TSobrado II, p. 27, 1142), *uilla que nuncupant Maladelos et Karelli* (TSobrado I, p. 84, 1040), *uilla Teodilli* (TSobrado I, p. 100, 920), *uilla Gonderedi* (TSobrado I, p. 104, 883), *uilla Roadi* (TSobrado I, p. 106, 860), *uilla Marciani* (TSobrado I, p. 108, 927), *uilla Tancini* (TSobrado I, p. 115, 953), *uilla Riciliani* (TSobrado I, p. 124, 952), *uilla Mauri* (TSobrado I, 132, c. 986-999), *uilla Auolini* (TSobrado I, p. 137, 971), *uilla Guiticiani* (TSobrado I, p. 137, 971) ou *uilla Quitizana* (TSobrado II, p. 48, 1168) ou *heriditate de Guitiziane* (TSobrado I, p. 312, s.d), *uilla Mundini* (TSobrado I, p. 137, 971) etc. Embora algunhas desas *uillae* sexan hoxe difíceis de seren localizadas, outras mantiveron o nome e a entidade que as orixinou: *Carelle* (< (UILLA) CARRILLI), *Ramil* (< (UILLA) RANIMIRI; Pousada), *Roade* (< (UILLA) ROGATI), *Gondrei* (< (UILLA) GUNDEREDI; A Porta), *Sante* (< (UILLA) SANCTI; Grixalba), *Guitizá* (< (UILLA) WITIZANE; A Porta), *Vilamor* (< UILLA MAURI; Cumbras) etc.

Con toda a probabilidade, os peregrinos e viaxeiros medievais non serían uns expertos en onomástica, mais talvez alguén reparase na frecuencia con que aparecían eses nomes de posuidores xermánicos nunha grande parte das *uillae* e *hereditates* que se espallaban polo territorio de Présaras. Con certeza, constitúe xa un tópico a ponderación do legado onomástico xermánico no galego e, neste sentido, a área de Sobrado non representa unha excepción: para alén dos nomes xa sinalados, existen dous topónimos que apuntan ao pobo godo ou a un propietario identificado como tal: *Sabegode* (Pousada) ou “Sauegode” (TSobrado I, p. 341, s.d.) e *Redigode* (Codesoso).²⁸

28 Na *Sede electrónica del Catastro* (dispoñíbel en <https://www.sedecatastro.gob.es/>) existe un outro *Redigode* igualmente en Sobrado, mais agora grafado **Redijode* e localizado nun prado de Cumbras.

8. UN TERRITORIO ORGANIZADO

Proseguindo para descansaren no mosteiro, as viaxeiras e os viaxeiros poderían reparar na división das terras que ían deixando atrás. Certamente, no concilio de Lugo do ano 569 aprobouse o *Paroquiale Suevorum* ou *Divisio Theodomiri*, que organizou o reino galego en trece territorios diocesanos, subdivididos en freguesías e en *pagi*. Con lóxicas modificacións, ese sistema, co andar dos séculos, mantívose até á actualidade, e algunhas freguesías das correspondentes a Sobrado figuran recollidas nos documentos medievais, como as citadas anteriormente *Carelle* (“Careli”, TSobrado I, p. 43, 943; “Karelli”, TSobrado I, p. 84, 1040), *A Ciadella* (“Cedadaelie”, “Cedadelie”, TSobrado I, p. 185, 1100) e *Cumbraos* (“Coymbranis”, TSobrado I, p. 185, 1100; “Colimbranos”, TSobrado I, p. 327, 1204), mais tamén *Codesoso* (“Codessoso”, TSobrado I, p. 341, s.d.; “Cotessoso”, TSobrado I, p. 120, 971), *Nogueira* (“Nugueira”, TSobrado I, p. 137, 971; “Nugeira” e “Nugariam”, TSobrado I, p. 345, s.d.), *Folgosos* (“Felgoso”, TSobrado I, p. 312, s.d.), *Grixalba* (“Ecclesia Alba”, TSobrado I, p. 314, 1159; “Ecclesia Alua”, TSobrado I, p. 383, 1162), *Pousada* (“Pousada”, TSobrado I, p. 312, 1223; “Pausada”, TSobrado II, p. 30, 1142), *Roades* (“Roade” e “Roadi”, TSobrado I, p. 346, s.d.; “Ruadi”, TSobrado I, p. 110, 803; “Roati”, TSobrado I, p. 115, 996) etc.

As fronteiras entre estas freguesías e as propiedades e casais que as integraban eran habitualmente derregadas por correntes de auga, fontes, cruceiros, marcos, penas etc.,²⁹ como se observa nun documento do século XII, en que se cita a “Penna de Cerua”, a “Petram Maiorem” e “illam antiquam de Daamundi” (TSobrado I, p. 188, 1145), ou aínda outro en que se fala de “illo marco de Iustelli et a fonte de Iustelli et sta ibi uno marco in Pescozo da Fonte” en *Costoia* ou “uilla Custodia” (TSobrado I, p. 423, s.d.). Así como moitos dos hidrónimos e cruceiros non costuman dar problemas para seren localizados (cfr. os ríos *Mandeo*, *Tambre*, *Tamarela* etc.), con frecuencia os marcos e penas son actualmente só rexistrábeis no *Catastro de Ensenada* (século XVIII), en textos administrativos particulares de finais do século XIX e inicios da seguinte centuria ou na memoria da xente idosa. Varios daqueles limites que poden ser postos como exemplo son

29 Ás veces, a demarcación de propiedades ou freguesías é comentada na documentación altomedieval a través dos “terminos antiquos” (TSobrado I, p. 95, 941; TSobrado I, p. 101, 946; TSobrado I, p. 110, 803; etc.), o que dá pé a pensarmos precisamente na antigüidade de tales lindeiros.

o *Marco da Camposa de Lousado* (Grixalba), *Marco da Gándara da Espiñeira* (Codesoso), *Marco da Moura* (Codesoso), *Marco das Calzadas* (Cumbraos), o famoso aínda hoxe lugar do *Marco das Pías* (Codesoso), *Marco das Raposeiras* (Carelle), *Marco de Campo Verde* (Roade), *Marco de Liñares* (Cumbraos) etc. (CME); canto ás *penas* ou pedras, podemos citar as *Penas dos Baños* (Grixalba), *Pena das Picadas* (Nogueira), *Pena Cabaleira* (A Porta), *Pena Cruzada* (Codesoso), *Pena Cancela* (Codesoso), *Pena da Ferradura* (A Porta), *Pena da Veiga* (Roade), *Pena do Gato* (Codesoso) etc. (CME). Algúns deses topónimos retrotraen as súas primeiras atestacións á época medieval, como o terreo do *Marco de Lamas Maiores* (Roade), que aparece cal “Lamas Maiores” (TSobrado II, p. 25, 1135), a *Pena da Edrada* (Carelle) ou “petram Edrada” (TSobrado I, p. 188, 1145), a *Pena Longa* (Grixalba) ou “Petram Longam” (TSobrado I, p. 186, 1100), ou mesmo a *Pena Androeira* (Roade) ou “pena Androeira” (TSobrado I, p. 425, s.d) ou “Penam Cauatam de Androneira” (TSobrado I, p. 393, s.d.). Outros, como a *Pena do Raposo* (Codesoso), parecen agochar antigos enterramentos megalíticos ou *mámoas* (López Cuevillas 1973, p. 59).

9. COLLENDO FORZAS

Unha das preguntas que formulabamos antes era que pensarían os viaxeiros e peregrinos medievais sobre a gastronomía da zona. Dispomos, indirectamente, dalgúns datos de épocas posteriores que parecen aflorar algunha luz sobre esta cuestión: Richard Ford (2005, p. 65), que, segundo se viu, non falaba excesivamente ben das estradas galegas, non hesitaba en cualificar o Tambre como “excelente río truchero”, capaz de favorecer unha cea de “rico pescado en la pobre posada”. A fama das troitas da área é notábel e tanto o Tambre como o Mandeo e aínda outros regueiros son famosos por iso, de aí que non sexa de estrañar que exista o microtopónimo *Ollo da Troita* (Grixalba), alusión á posíbel abundancia deste peixe nos ribeiros sobradeses. Lembremos, de paso, a orixe presumiblemente céltica do hidrónimo *Tambre* (Cabeza Quiles 2014, pp. 481-488) ou “Tamaris”, que aparece na documentación medieval como “Tamare” (TSobrado I, p. 76, 818) ou “riuulo Tamarensis” (TSobrado I, p. 131, c. 986-999), dando nome ocasionalmente por esta vía ao “territorio tamarensis” (TSobrado I, p. 105, 858); de sospeita etimolóxica tamén prerromana é o lugar de *Mandeo* (Roade)

(Rivas Quintas 1994, p. 93; Moralejo 2008, pp. 145) e o río de idéntico nome que nace nas *Abeleiras*, rexistrado nos séculos altomedievais como “Mandeo” (TSobrado I, p. 107, 817) ou “Mandeu” (TSobrado I, p. 101, 946).

E, finalmente, após unhas troitas capturadas no “Tamare” ou no “Mandeu” e antes de continuar camiño cara a Compostela, unhas froitas constitúen unha boa sobremesa para esta viaxe terminar. As xentes que entraban en Grixalba pola Cova da Serpe tíñano bastante fácil a teor das frecuentes referencias ás hortas, como en *Santó* ou “uilla Sanctoni” (TSobrado I, p. 101, 946), onde se doa unha “medietatem de pumare”; ou en *Costoia*, na cal unha persoa fala de “pumares, perarios, amexanarias, arbores fructuosas uel infructuosas” (TSobrado I, p. 44, 945); noutro documento achamos a concesión de “pumares cum suo terreno, arbores fructuosas uel infructuosas” a un particular (TSobrado I, p. 66, 1019). Máis para o sur, as persoas que viñan desde Lugo non coñecían maiores dificultades: pola parte de *Gondrei* (A Porta) un texto recolle accións comerciais “iuxta riuulo Tamare” con “terras, pumares” (TSobrado I, p. 116, 934), e alí mesmo, noutro escrito, aparece o dato dunhas “X mazanarias” (TSobrado I, p. 119, 953), mesmo se falando de “terras, pumares et omnes arbores” (TSobrado I, p. 120, 965); noutro testemuño da altura, un home vende unha parte dun “pumare” que contiña “perarias, amexanarias”, ben como outras porcións de “alios pumares” (TSobrado I, p. 98, 905); e un propietario tamén fai unha “portionem in manzanario Uermelio” para dispor “ipsas manzanarias ad Ferradale” (TSobrado I, p. 113, 942). Aínda hoxe hai topónimos que acenden na memoria a froita doutros tempos, como *A Cerdeira* (A Porta; Codesoso), *As Pereiras* (A Porta), *Manciñeiras* (Codesoso), *O Cereixeiro* (Pousada), *O Pereiro* (Cumbraos; Pousada), *Vilar da Maceira* (Cumbraos) etc.

10. CONCLUÍNDO

Propuxemos nas páxinas precedentes acompañarmos imaxinariamente unhas persoas que cruzaban o condado de Présaras pola área de Sobrado na Alta Idade Media. A través do seu itinerario, esas xentes, peregrinas ou simples viaxeiras, atravesaron varias freguesías e entidades de poboación, montes, páramos e ríos, e, talvez, reparasen nalgunhas das singularidades da paisaxe e da toponimia, esfera onde mellor maridan histórica e harmonicamente a terra e a lingua. No

noso propósito, atrevémonos a comentarmos o que quizais puidese captar a súa atención, ou, cando menos, aquilo que, en calidade de acompañantes virtuais, motivaría a nosa reflexión. Chegados aquí, podemos sintetizala nos seguintes aspectos:

- a) serían testemuñas dunha notabilísima cantidade de nomes de lugar e percibirían como entidades habitadas na Idade do Ferro aínda conservaban unha certa singularización sociotoponímica (*Castro de Roade, Cruz do Castro* etc.), a carón de antigos enterramentos prehistóricos, tamén causa de apelativos (*A Medoña, A Medorra* etc.), e de numerosas *uillae* de etimoloxía xermánica (*Gondrei, Sabegode* etc.).
- b) formularían preguntas á volta de por que eran capaces de entenderen con relativa facilidade o significado dalgúns topónimos (*A Armada, Vilarchao* etc.) en canto outros lles resultaban de significación escura (*Ara, Tambre* etc.).
- c) verían unha paisaxe que se foi constituíndo desde a chegada de Roma até á derradeira Alta Idade Media e unha organización do terreo particular, manifestada a través da presenza de nomes que indicaban explicitamente os trazos da flora (*Carballeira, Codesoso* etc.) e mediante unha distribución por freguesías con orixe no século VI e con repercusións directas na toponimia (*Nogueira, Pousada* etc.).
- d) e repararían, se callar, que algúns deses nomes se repetían con certa frecuencia por diferentes rexións do reino galego (*Carballeira, O Castro* etc.), en canto outros se atestaban con menos facilidade (*Carelle, Cumbraos* etc.), sen faltaren os que parecían exclusivos do condado de Présaras (*A Cruz do Castro, A Ciadella* etc.).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Ares Vázquez, Nicandro (2011). *Estudos de toponimia galega*. 2 vols. A Coruña: Real Academia Galega. Vol. I: <https://doi.org/10.32766/rag.245> Vol. II: <https://doi.org/10.32766/rag.261>
- Arias, Juan (1998). *Viajeros por Galicia*. Sada: Edición do Castro.
- Cabeza Quiles, Fernando (2000). *Os nomes da terra*. Noia: Toxosoutos.

- Cabeza Quiles, Fernando (2008). *Toponimia de Galicia*. Santiago de Compostela: Xerais.
- Cabeza Quiles, Fernando (2014). *A toponimia celta de Galicia*. 2ª edición. Noia: Toxosoutos.
- CME = *Catastro del Marqués de Ensenada*. Dispoñíbel en <http://pares.mcu.es/Catastro/>
- Carré Alvarellos, Leandro (1983). *Las leyendas tradicionales gallegas*. 4ª edición. Madrid: Espasa-Calpe.
- DdD = Santamarina, Antón, dir. (2006). *Diccionario de diccionarios da lingua galega*. Deseño e programación web: Xavier Gómez Guinovart. Dispoñíbel en <https://ilg.usc.gal/ddd/>
- DES = Alonso Estraviz, Isaac, dir. *Dicionário Estraviz*. Dispoñíbel en <https://estraviz.org/>
- DRAG = González González, Manuel, dir. (2006-). *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñíbel en <https://academia.gal/diccionario>
- ERG = Pérez González, José María, dir. (2013). *Enciclopedia del Románico en Galicia*. Vols. I e II. *A Coruña*. Aguilar de Campoo-Palencia: Fundación Santa María la Real.
- Fernández Rei, Francisco (2003). *Dialectoloxía da lingua galega*. 3ª edición. Vigo: Xerais.
- Ferreiro, Manuel (1999). *Gramática Histórica Galega*. Vol. II. *Lexicoloxía*. 2ª edición. Santiago de Compostela: Laivento.
- Ford, Richard (2005). *Viaje por Galicia y Asturias*. Gijón: Trea.
- Franco Maside, Rosa María (2004). A microtoponimia como fonte para o estudo de vías romanas. En: Antón Santamarina Fernández e Rosario Álvarez Blanco, eds. *(Dis)curso da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Barrié, 291-314.
- García Blanco-Cicerón, Jacobo (2006). *Viajeros angloparlantes por la Galicia de la segunda mitad del siglo XVIII*. A Coruña: Fundación Barrié.
- Garrido, Gustavo A. (1994). *Aventureiros e curiosos. Relatos de viaxeiros estranxeiros por Galicia. Séculos XV-XX*. Vigo: Galaxia.
- GN = Real Academia Galega, coord. (2021-). *Galicia Nomeada*. Dispoñíbel en <https://galicianomeada.xunta.gal>

- Jesús Vázquez, Juan de (1966). *Monasterio cisterciense Santa María la Real de Sobrado*. A Coruña: Moret.
- López Cuevillas, Florentino (1973). Prehistoria. A cultura castrexa. En: Ramón Otero Pedrayo, dir. *Historia de Galiza*. Buenos Aires: Ediciones Galicia, 7-537.
- López Díaz, Xosé Manuel, ed. e trad. (2009). *Códice Calixtino. O Codex Calixtinus en Galego*. Vigo: A Nosa Terra.
- Martínez Salazar, Andrés (1981). *Algunos temas gallegos*. Vol. II. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.80>
- Méndez, Luz (2016). *Toponimia de Agolada*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponível em <https://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/book/306>
- Moralelo, Juan J. (2008). *Callaica Nomina. Estudios de Onomástica Gallega*. A Coruña: Fundación Barrié.
- Navaza, Gonzalo (2016). A orixe literaria do nome da Coruña, *Revista Galega de Filoloxía*. 17, 119-164. Disponível em https://revistas.udc.es/index.php/rgf/article/view/rgf.2016.17.0.1873/g1873_pdf
- Navaza, Gonzalo (2021). Notas de toponimia xacobeia galega. En: Ana Boullón e Luz Méndez, eds. *Estudos de Onomástica Galega VI. A onomástica e o Camiño de Santiago. Xornada de Estudo. 16 de outubro de 2021*, 169-179. A Coruña: Real Academia Galega. Disponível em <https://doi.org/10.32766/rag.384>
- Otero Pedrayo, Ramón (1978). A Terra de Melide. En: *Terra de Melide*. 2ª edición. Sada: Edicións do Castro, 7-34.
- Otero Pedrayo, Ramón (1994). *Pelerinaxes I*. 2ª edición. Sada: Edicións do Castro.
- Parcero Oubiña, César, Ayán Vila, Xurxo, Criado Boado, Felipe e Ballesteros Arias, Paula (2016). Os cimentos da paisaxe tradicional (cara a nós). En: Felipe Criado Boado, César Parcero Oubiña, Carlos Otero Vilariño e Elena Cabrejas, eds. *Atlas arqueolóxico da paisaxe galega*. Vigo: Xerais, 225-274.
- Pallares Méndez, María del Carmen (1979). *El monasterio de Sobrado: un ejemplo del protagonismo monástico en la Galicia medieval*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Río López, Antonio (1986). *La cultura castreña en Sobrado de los Monjes*. A Coruña: Deputación da Coruña.

- Rivas Quintas, Eligio (1994). *Lingua galega, nivéis primitivos*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rodríguez Resino, Álvaro (2005). *Do Imperio Romano á Alta Idade Media*. Noia: Toxosoutos.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2013). Os nomes de lugar e a dialectoloxía: algunhas consideracións sobre as variantes locais do galego e a súa atestación nos topónimos, *Verba*. 40, 389-414. Dispoñíbel en <https://revistas.usc.gal/index.php/verba/article/view/1293>
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2022). *O portugués esquecido. O galego e os dialectos portugueses setentrionais*. 2ª edición. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Soto Gutiérrez, Juan e Sánchez Pombo, Ernesto, eds. (1993). *La memoria ajena*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- TSobrado I, II = Loscertales Baylín, Pilar, ed. (1976). *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural.
- Vázquez Rodríguez, Joaquim (s.d.). *Toponimia do Concello de Melide*. Melide: Concello de Melide.
- Veiga Arias, Amable (1983). *Algunas calas en los orígenes del gallego*. Vigo: Galaxia.
- Venâncio, Fernando (2019). *Assim nasceu uma língua. Sobre as origens do português*. Lisboa: Guerra e Paz.